

րուսա ժողովածուներ կան Պուսի և Երուսաղեմի պատրիարքարանների արխիվներում, որոնք ցարէ մասնագիտական ուսումնասիրության շնն ենթարկվել: Իսկ ըստ Հայաստանի կրօնական հաստատությունների, թեմական առաջնորդարանների ու վանքերի արխիվները մեծ մասամբ ոչնչացան մեծ եղեռնի օրերին:

Մեծ է Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքի Արքունի դիվանատներում հարյուրամյակների ընթացքում կուտակված վիթխարի քանակությամբ վավերագրերի⁴ նշանակությունը, որի արխիվային մշակման ենթարկված փոքր մասից կատարված հրատարակումները թեև, ինչպես տեսանք, բավական շատ են, սակայն առկա նյութի շատ շնչին տոկոսն են կազմում: Պետք է նշել նաև, որ արխիվային գրանցման ենթարկված վավերագրերից օգտվելու հնարավորությունները ևս խիստ սահմանափակ են և այսօրվա դրությամբ գրանցից օգտվելը մեծ դժվարությունների հետ է կապված:

Իրերի բերմամբ, օսմանյան Արքունի դիվանատան վավերագրերի մի մեծ զանգված, 1920-ական թթ. խառը տարիներին, պատահականորեն հայտնվել է Բուլղարիայում և պահ արվելով՝ Կիբիլ և Մեխոդի ժողովրդական գրադարանին, տեղ գտել Արևելյան բաժնի արխիվում: Այս վավերագրերի նկատմամբ գիտական հետաքրքրությունը սկսվեց 1950-ական թթ. հետո, երբ Բուլղարիայի ժողովրդական Հանրապետության կառավարության հոգատարության շնորհիվ Կիբիլ և Մեխոդի ժողովրդական գրադարանը ընդարձակվելով դարձավ երկրի մշակութային և գիտական խոշորագույն կենտրոններից մեկը: Այստեղ հավաքված երիտասարդ թուրքագետներին հանձնարարվեց սխտանատիկ արխիվային մշակման ենթարկել և ցուցակագրել հարյուր հազարավոր փաստաթղթերի ժողովածուն: 1960-ական թթ. վերջերին միայն ի մի բերվեցին կատարված աշխատանքները, որից հետո հնարավոր դարձավ դասակարգել վավերագրերն ու կազմել համառոտ ցուցակներ:

Անհրաժեշտ դարձավ Բուլղարիա գործուղել մասնագետ թուրքագետների՝ սկսելու համար այդ հարուստ արխիվային ֆոնդերի աղբյուրագիտական ուսումնասիրությունը: 1982 թ. հուլիսին կրտսեր գիտաշխատող Ն. Գեորգյանի ընկերակցությամբ մեկնելով Բուլղարիա, մենք հնարավորություն ունեցանք գրադարանի Արևելյան բաժնի վարիչ Ս. Անդրեի և սպասարկող անձնակազմի սիրալիր գործակցությամբ տեղում ծանոթանալու վավերագրերի այս մեծածմբ ժողովածուի հետ:

Մի քանի հարյուր հազար պատմական վավերագրերի այս հսկայական զանգվածում առկա են Օսմանյան կայսրության, Հյուսիսային Աֆրիկայից մինչև Արևմուտքի ու Հյուսիսային Կովկաս և Կենտրոնական Եվրոպայից ու Բալկաններից մինչև Պարսից ծոց ու Արաբական թերակղզին ձգվող ամբողջ տարածքին վերաբերող բազմապիսի վավերագրեր, որոնք, բաժնի աշխատակիցների երկարամյա ջանադիր աշխատանքի շնորհիվ, աշխարհագրական խմբավորման են ենթարկված և ամփոփված առանձին ֆոնդերում: Դա հնարավորություն տվեց մեզ կարճատև ժամանակամիջոցում աչքի անցկացնել առաքական բազմապիսի խրթին գրություններով զրված ավելի քան 6000 տարբեր բովանդակության վավերագրեր (շուրջ 10 000 թերթ), տեղում վերծանելով և ընդօրինակելով բազմաթիվ կարևոր վավերագրեր և կատարելով առավել արժեքավորների պատճենահանումներ:

Մտավոր ճշգրտությամբ կատարված հաշվումներով, տարբեր ֆոնդերում գրանցված մեզ հետաքրքրող վավերագրերի ընդհանուր թիվը մոտ 30 000 է (շուրջ 76 000 թերթ), որից 11 500 արխիվային միավորներ (30 000 թերթ) անմիջապես վերաբերում են Պատմական Հայաստանին (ներառյալ նաև Արևելյան Հայաստանը), իսկ 18 000 միավոր (46.000 թերթ) Կիլիկիային և Օսմանյան կայսրության այլ հայաշատ նահանգներին: Արևմտյան Հայաստանին վերաբերող վավերագրերը կենտրոնացված են Էրզրումի, Վանի, Կարսի, Չլդրի, Թորաթի, Խարբերդի, Գիարբեքի, Բիթլիսի, Բարսիլի, Մարաշի, Ադանայի, Այնթաբի, Ամասիայի, Անտիոքի, Եդեսիայի, Իկոնիայի, Հայեպի, Տրապիզոնի, ինչպես նաև Քյոթահիայի, Արթիմի, Զմյուռնիայի, Թեքիրդաղի (Ռոզոստո), Երուսաղեմի և այլ ֆոնդերում:

XVI—XIX դդ. ավելի քան 300-ամյա մի ժամանակաշրջան ընդգրկող բազմահազար վավերագրերի մեջ մեծ թիվ են կազմում Արևմտյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կյանքի տարբեր բնագավառներին վերաբերող փաստաթղթերը: Առանձնապես կարևոր են պետական պաշտոնեությունն ու զինվորականությանը որպես ոռնիկ արվող ավատների «զիամեթներ» և «թիմարներ» հրամանագրերն ու «դեֆթերնեքը», որոնց մեջ մանրամասն թվարկված են զլուղական համայնքներից և հարկատու օբյեկտներից գանձվող հողերի ընդհանուր զումարները կամ «մուկաթիա-

⁴ Մասնագետների կարծիքով Ստամբուլի պետական արխիվներում գտնվող վավերագրերի թիվն անցնում է 1,5 միլիոնից: